

Az egyiptomi hieroglifáktól a japán démonokig

Simon Tibor
doktorandusz (DE BTK),
simontibor91@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.54310/Elpis.2025.1.9>

Tánczos Péter, szerk. 2023. *Reprezentáció. Esztétika és ideológia*. Hajdúszoboszló: KMMVKK. 320 oldal.

2022 nyarán a Debreceni Egyetem Filozófia Intézete és Hajdúszoboszló Város művelődési központja közös erővel filozófiai és helytörténeti konferenciát szervezett debreceni oktatók, hallgatók, valamint helyi előadók részvételével. Ez az esemény azóta már kétszer is megismétlődött, így talán egy hosszútávú intézményközi együttműködés első lenyomata lehet a Libertas Libri könyvsorozat első kötete. Jelen írás ezt igyekszik röviden áttekinteni és bemutatni.

Ahogy a filozófiai konferenciák esetében lenni szokott, a szervezés során meghatározott központi téma nem szorította szűk keretek közé az előadásra vállalkozó kutatók gondolatait. E gondolkodói szabadságot híven tükrözve a kötetben olvasható dolgozatok rendkívüli sokszínűséget mutatnak. Olyan széles spektrumot ölelnek fel, hogy talán nem túlzás azt állítani: ebben a kötetben mindenki talál az érdeklődésének megfelelő témát. Az egyiptomi hieroglifáktól és a kora romantikusoktól indulva, a szocialista-feminista regényeken és a Rákosi-korszak termelési filmjein át, eljutunk a bennszülött nyambikvaráig, a japán démonokig és a *Dűne* c. regényfolyam hatalmas fantáziavilágáig. A kötetben összesen tizenhat tanulmányt találunk, mindegyik világosan és színesen tárgyalja saját tárgyát, így nem csak azok számára lehetnek érdekesek, akik már eleve a témák iránti elkötelezettségből emelték kezükbe a könyvet. Lássuk, hogy mivel találkozhatnak az olvasók.

Sós Csaba előszava után a kötet első nagyobb szerkezeti egysége kezdődik „Esztétika és politika” címmel. E fejezetben Jakab Andrea jegyzi az első tanulmányt, melynek címe: „A hieroglifa mint a metafizikai szférához való kapcsolódás tematizálásának eszköze Novalis filozófiájában”. Jakab izgalmas forrásokat emel be Novalis „átszellemített világának” feltárásához, egész pontosan ahhoz a kérdéshez, hogy a hieroglifák szent jelei miképpen is hordozzák magukban a világ lényegét. Plótinosz egyiptomiakról írott gondolattal közelíti meg a hang és betű alapú kifejezéstől eltérő, a fogalmi gondolkodáshoz képest nagyobb asszociációs szabadságot teremtő, képi írások elvontabb szféráját. Ez nem annyira a logika terepe, mintsem a kevésbé megragadható bölcsességé. Innen érthetőbbé válik, hogy mi után is kutatott Novalis a költői nyelvben (és általa): valami olyasmi után, ami a zárt logikai rendben nem található. Ahogy Jakab fogalmaz: „megpróbálta áthidalni a metafizika

zikai és az empirikus világot”. (19) Novalis, Hölderlin és Schlegel különböző műveinek érintésével Jakab megmutatja, hogy a koraromantikus költői nyelvben – az aktívvá váló poétikus kifejezésekkel (alakzatokkal) való kapcsolódásból fakadóan – hermeneutikai kölcsönhatás jöhet létre, melynek során egy magasabb megértés érhető el: hozzáférés a jelenségvilág mögöttihez. E kapcsolódásban pedig nemcsak a jelek „kelnek életre”, hanem még a költői szubjektum is műalkotássá válhat (a *Bildung*-eszménynek megfelelően).

A második tanulmány „A nyelv szerepe a politikai műalkotásban. Friedrich Schlegel a magyar nyelvről, irodalomról és politikáról” címmel a kötetet szerkesztő Tánczos Péteré. Ebből megtudhatjuk, hogy Schlegel meglepően sokat írt a magyarokról, ezért Tánczos tanulmánya átfogó képet szeretne festeni az ő magyarságképéről. A tanulmány első szakaszában megismerhetjük a német gondolkodó fordultatos politikai pályafutását, valamint legfőbb politikai nézeteit. Tánczos szempontjából e nézetek közül az tűnik a legfontosabbnak, mely szerint Schlegel „egy nemzet politikai jelentőségét nyelvének karakteréből és ennek a nyelvnek a potenciális irodalmi értékéből vezette le”. (29) Tánczos tömören, de szórakoztatóan meséli el a schlegeli magyar kapcsolat történetét. Sok érdekes gondolatot idéz Schlegeltől, melyekben a magyarság rendre nagyon pozitív színben tűnik föl: a német gondolkodó méltatja a magyar nyelvet a benne rejlő költői és filozófiai potenciál miatt, és kiemeli, hogy a német és a magyar erények lényegileg nagyon hasonlatosak egymáshoz (szemben például az „aljas” csehekkel). Schlegel számos más alkalommal is előkelő helyen említi a magyarokat a régió más népeinek viszonylatában. Mindez azonban, amint Tánczos felhívja rá figyelmünket, mindig egy Schlegel által feltételezett gót-német hatásnak köszönhető. Minden magyar érdem végső soron ide vezethető vissza, olyannyira, hogy a magyarság tulajdonképpen „a német politikai nemzet része, önálló nemzeti hivatással nem rendelkezik”. (37) Így tehát Schlegel hízelgő megállapításai mögött egy nagyon is határozott teoretikus intenció és a németiség iránti erős elfogultság áll.

A következő tanulmány szerzője Jármí Bence, aki írásában a hegeli esztétika ideológiai státuszát kutatja. Előfeltevése szerint a hegeli esztétikafogalom korrelál az ideológia jelenségrendszerével. Tárgyának elvontságát tekintve ez a tanulmány a kötet súlypontja. Jármí főleg *A szellem fenomenológiája* alapján elemzi, hogy Hegel ideafogalma milyen viszonyban áll a szubsztancia és a szubjektum egymás felé közeledő fogalmaival. E viszony, összetettsége okán, itt nem rekonstruálható, Jármí azonban irányt nem tévesztve vezet végig az olvasót ezen a nehezen járható ösvényen. A gondolatmenet két fontos állomását képezi Anaxagorasz (a hegeli világtértelemezés tulajdonképpeni előzménye) és Paul de Man (jelölőre és jelöltre vonatkozó) nézeteinek beemelése. Végül Jármí arra jut, hogy a hegeli esztétika szerint a műalkotások arra szolgálnak, hogy az „én”-t visszatereljék önmagához.

A negyedik tanulmányt Antal Éva írta „Szolidaritás és (női) testvériség az angol szocialista-feminista utópiában (1880–1890)” címmel. Antal néhány 19. századi utópista regény tömör elemzésén át mutatja be hogyan fonódtak össze a szocialista és a feminista

törekvések. Többek között terítékre kerül Elizabeth Corbett *Új Amazóniája*, vagy például Isabella Ford *A küszöbön* című regénye. Antal elemzése August Bebel „profetikusan forradalmi” elképzeléseinek és az Aveling-pár (Eleanor Marx-Aveling és Edward Aveling) szocialista, társadalomkritikai felhívásának ismertetéséből indul, mintegy megadva az elemzett regények (nyilvánvalóan csak részleges, ámde fontos) eszmei hátterét és kontextusát. E művekben tematizálódott „az új nő” alakja, és megjelent a szolidaritásnak egy új, utópisztikus minősége, a szocialista-feminista bajtársias testvériség. Antal az elemzések során a nőkérdés értelmezése mellett a közösségformáló szolidaritás formáira fókuszál, illetve a regények utópikus vonásait is külön-külön vizsgálja. Van olyan történet, amely inkább realista, és van olyan, amelyik bátran elrugaszkodott a fantasztikus és a szocialista elképzelések felé. Azonban mindegyik „a lázadó leányok, nővérek és barátnők emancipációs küzdelmét, reformok iránti vágyát mutatja be”. (77) Ez a fajta küszöbön állás, a reformok által megteremtteni vágyott utópiába lépés gesztusa még visszaköszön a kötet egy későbbi, ugyancsak szocialista műveket elemző tanulmányban (Pólik).

Zsiger Ádám a kötet ötödik tanulmányának szerzője, aki Hannah Arendt Varnhagen-életrajzát ismerteti, amely azért jelentős – legalábbis a dolgozat meggyőző érvelése szerint –, mert benne már megmutatkoznak az arendti politikai gondolkodás jól körülfatárolható előzményei. Egészen pontosan a politikai ítélőerő problémája. Zsiger tanulmánya az arendti gondolatvilágra jellemző mélységen túl azért is érdekes, mert a Varnhagenről írott életrajzi mű a szakirodalomban meglehetősen alultárgyalt. Rahel Varnhagen egy tizenharmadik századi német zsidó nő, aki saját gyökereit megtagadva igyekezett a német társadalom felső rétegébe olvadni. Arendt biográfiájából megismerhetjük e törekvés leküzdhetetlen nehézségeit és Rahel sorozatos kudarcait. Zsiger bemutatja, hogy Arendt miként fedezte fel Varnhagen különböző életszakaszaiban – a rousseau-i intellektuális elvonulás és a goethe-i műveltség által serkentett szalonélet mögött egyaránt – ugyanazt a politikai kirekesztettséget. Az asszimilálódás nem sikerülhetett, mert e törekvés mindkét oldalán állandó volt a képmutatás. Zsiger ebben a képmutatásban pillantja meg a jóval későbbi Arendt-művekben megjelenő politikai ítélőerő negatív oldalát, amely szerinte messze több mint az ítélőképesség pusztá hiányának megállapítása: ezek az elképzelései szinte önmaguktól adják ki saját ellentéteiket.

A következő tanulmány Sós Csabától érkezett, „Claude Lévi-Strauss *Írásleckéjéről* állandó tekintettel Jacques Derrida értelmezésére” címmel. A *Szomorú trópusok* egyik fejezetéről van tehát szó, amelyben Lévi-Strauss arról számol be, hogy etnológiai megfigyelései során miket tapasztalt a nyambikvara nevű bennszülött törzsnél. E tapasztalatok közül Derrida és Sós is az írás (mint technika, eszköz vagy gyakorlat) első megjelenésére fókuszál: arra, hogy az írástudatlan bennszülöttek életében hogyan jelenik meg a korábban ismeretlen írás mint a különös és titokzatos idegenek hozománya. A kérdés az, hogy az írás rontotta-e meg a természeti élet tiszta erkölcsét, vagy efféle tisztaságról már az írás előtti időkben sem beszélhetünk? Sós e szövegben, Derrida iránti tiszteletének kifejezése mellett,

tulajdonképpen kiigazítja a derridai interpretációt. Alapos összehasonlító olvasásnak lehetünk tanúi, amely során elég sok szöveghely terítékre kerül, és mindegyik eredményesen árnyalja azt a képet, amit Derrida viszonylag egyszínűre festett. Így többek között az derül ki, hogy Lévi-Strauss mélyebben és összetettebben értelmezte a nagy elődnek tekintett Rousseau-t, mint ahogyan azt Derrida tételezte, és hogy egyáltalán nem vágyódott vissza valamiféle vad, természeti állapotba. Sós szövegközeli érveléséből kitűnik, hogy Strauss beszámolóí szerint az írás valódi megértés nélkül került be a törzsi játszmák pusztán hatalmi eszköztárába. Nehezen vitathatónak látszik Sós végső konklúziója, mely szerint Lévi-Strauss történetéből nem következik az, hogy az írás az emberi romlás első forrása.

Ezzel véget ér a kötet első nagy fejezete, és kezdetét veszi a második, „Ideológia az esztétikában” címmel. Ebben a hatalom és a politika művészetben „elkövetett” reprezentációi kerülnek vizsgálat alá.

Elsőként Ladó Beáta tanulmányát olvashatjuk, melynek címe „Momotaro és a démonok. Japán és az idegenek”. Ez az írás Japán sajátos történelemébe enged betekintést. Ladó a japán népmesék és legendák köréből kiemelve vizsgálja Momotaro meséjét, illetve a mesében feltűnő tipikus elemeknek a japán politikatörténetben kifejtett ellenségkép-formáló és közösségképző hatásait. A démonok (*onik*) képezik az egyik ilyen tipikus mesei elemet, amely általában a kalandvágyó és rátermett főhős viszonylatában az idegenséget jeleníti meg. Ladó végigvezet minket a régi Japán társadalmi rétegein, az egyéntől a császárig, valamint nagyvonalakban áttekintjük a nagy korszakokat: az egészen korai, hatalmilag széttagolt időktől, a sógúnátuson át, az imperialista törekvéseket romba döntő két atombombáig, sőt még ezen is túl, a vesztes háború után beálló értékrend-fordulóig. Ladó megmutatja, hogy a legendákban előforduló démonok miképpen vették fel minden korban az éppen aktuális ellenségek alakját. Sőt, a démonok még 1945 után is, a saját értékeinek átvilágítására kényszerülő vesztes nemzet kultúrájában is fontos szerepet játszottak (illetve játszanak ma is), csak ezúttal nem mint külső, kívülálló idegen, hanem mint belső, a japán emberben potenciálisan jelenlévő, önmagukból formálható démon.

A következő írás szerzője Kunkli Emese, aki Jane Austen életművét kutatja. Dolgozatában azzal a kritikával szemben érvel, mely szerint az író regényeiben kevésbé foglalkozott kora, azaz a régenség idejének társadalmi és politikai jellegzetességeivel. A tanulmányban számos olyan idézett példát olvashatunk, melyekben nagyon is tetten érhető, hogy Austen nemcsak tisztában volt a kor sajátosságaival, hanem ezek mintegy állandó történelmi kontextusként keretezik regényei világát. Ugyanakkor ezek a társadalmi és politikai körülmények nem uralják Austen regényeit. Mint erre Kunkli felhívja figyelmünket, „pont az lehet az egyik indoka annak, hogy az Austen-regények miért örvendenek töretlen sikernek már kétszáz éve, hogy van egyfajta időtlen regiszterük”. (163) Austen történetei még ma is elnyerik az általában vett olvasó tetszését, tehát a közönség nem szűkölt le a történelmi érdeklődők körére, mert még mindig képesek mondani

valami általánosat az emberről és az emberi kapcsolatokról. Ehhez pedig, a tanulmány szerzője szerint, nem volt szükség, hogy Austen elbeszéléseiben jobban kidomborítsa kora politikai és szociális problémáit, sőt ez talán nem is lett volna kedvező.

Mikáczó Alexandra tanulmánya következik, melynek címe „*És a feketére felépül a vörös.*» A forradalmi propaganda és a kanti fenséges szerepe El Liszickij alkotói munkásságában”, melyben a konstruktivizmus szellemi háttéréről, az orosz avantgárd művészek sorsáról ír, kiemelten a forradalmi Liszickij és a szuprematista Malevics eltérő elképzeléseiről. A történeti és esztétörténeti háttér megrajzolása után előtérbe kerül a két, kanti alapon elemzett műalkotás: az 1919-es *Vörös ékkel zúzd szét a fehéreket* és az 1920-as *Két négyzet története*. Fontos megemlíteni, hogy a képeket remek minőségben, színes nyomtatásban láthatjuk a szerző által megválasztott szöveghelyeken, ezzel nagyban megemelve a műelemzés élményét. Az elemzések összefoglalására itt nem érdemes kísérletet tenni, azt azonban meg kell említeni, hogy Mikáczó meggyőzően érvel amellett, hogy az ábrázolásnak ez a módja, vagyis az, hogy Liszickij képes volt teljesen elvont alakzatokkal történetet mesélni és forradalmi hevületet kiváltani, párhuzamba állítható Kant fenségesről alkotott elméletével. Más szóval a propaganda eszközként használta a kanti szimbolikus hipotipózt. Művészettörténetileg és teoretikus alapon is izgalmas gondolatmenet.

Pólik József a következő tanulmány szerzője, aki a Rákosi-korszak politika által uralt filmművészetét elemzi. Heidegger kategóriapárosításából kiindulva (alkotás-mű és elkészítés-eszköz) *hibrid konstrukciónak* nevezi a termelési filmet. Ezzel a fogalommal tehát Pólik a heideggeri kategóriapárok közé állítja e műfajt, mely eszerint ötvözi az *alkotás* és a *mű* sajátosságait, és arra hivatott, hogy elvégezze a transzmissziót az állam és a művészet között (indoktrináció). E filmeket nem megalkotják, hanem bizonyos sémákat követve „összeszerelik”. A cél azonban a néző számára szerzett öröm, ám csakis azáltal, hogy „realitásként mutat be egy fikciót, amelynek középpontjában a földi paradicsom létrehozásán fáradozó ember, az »öntudatos munkás« alakja áll”. (186) Tehát ismét olyan alkotásokkal állunk szemben (mint Antal Éva fent bemutatott írásában), amelyek egy utópia küszöbén álló világot mutatnak be, még hozzá azért, hogy a nézőket politikailag befolyásolják. „A termelési film nem reményként, homályos esélyként, hanem megvalósult, pontosabban a megvalósulás küszöbén álló realitásként ábrázolja az egyenlőség és testvériség társadalmát.” – írja Pólik. (184) A tanulmány tizenhét filmet hasonlít össze többféle szempont alapján, ezeket a dolgozatba illesztett, remekül áttekinthető táblázatokban is végigkövetheti az olvasó.

Valastyán Tamás egy rendhagyó vers köré (ha van még ilyen) rajzol egy rendhagyóan színes, aranylóan sáros kontextust: Marno János *Emésztés a holtak házában* című verséről van szó. Valastyán módszere dualista: egymáshoz tartozó végpontok között értelmezi a verset, számos, mások által érlelt ellenpólusok játékba hozásával. Heidegger nyomán a föld és az ég kerül szóba, melyek között az emberi létezés tere tátong, Schlegel nyomán a közönséges és a fennkölt minőségei, tisztán Hölderlintől idézve pedig a költő „isteni”

erejének felismerése és az emberi végességnek a belátása, illetve e szélsőértékek között a mérték eltalálásának óhajtatása. Marno verse tehát – Valastyán közvetítésével – efféle kettősségek között bomlik ki, összekötve a fennköltséget és a közönségességet, váltakozva, váratlan hirtelenséggel egyikből a másikba lépve. Ilyenformán „a lírai beszédmód kettős, regiszterváltós meghatározottsága” mutatkozik meg. (218) Ennek érzékeltetéséhez itt talán elegendő megemlíteni, hogy a vers elbeszélője (legalábbis elbeszélői helyzetét tekintve) az egész mű során a táplálkozás végtermékétől igyekszik megszabadulni, vagyis a kerti vécéből szól hozzánk. Valastyán két végpont felől kontextualizál: a bélsár és az arany felől. Az excrementum megemlítésének apropója (Marno versén túl) Tarr Béla életútinterjúja, mely Tarr szavai nyomán a „Kozmikus a szar” címet kapta.¹ Valastyán a másik kontextualizáló pólus, vagyis az arany fölötti morfondírozását Schlegeltől indítja, aki a „valódi nyelvről” gondolkodott: egy olyan nyelvről, amely feltárná a megszólaló ember számára a valódi jelentéseket. A következő fő kérdések merülnek itt fel. Vajon mi történne, ha minden eszközünk aranyból készülné, és ha minden szavunk a valódi nyelv hangján szólna? Megőrizhetné-e az arany jelenkori létrangját, vagy akadálytalan elérhetősége okán belefakulna a közönséges anyagok szürkeségébe? És vajon mi történne akkor, ha képesek lennénk elengedni a valódi nyelv vágyát és képzetét? E kérdéseket természetesen Valastyán tanulmánya is nyitva hagyja.

A kötet tizenkettedik tanulmánya Rozsályi Annáé, aki a *Dűne* című Frank Herbert-regényben feltűnő Atreides-ház politikai helyzetét és uralkodói stratégiáját mutatja be. Rozsályi röviden ismerteti a regény fontos szereplőit és a *Dűne* világának felépítését – minden megemlített információ a hatalom megjelenésének elemzését szolgálja. Szó esik a politikai hatalom mindenkor természetéről (foucault-i gondolatokat felidézve) és a hatalomgyakorlás eszköztárának kiemelt módszereiről: a nyílt erőszakról és a manipulatív propagandáról. Paul Ricœur gondolatai nyomán Rozsályi hangsúlyozza az ideológia (mint meggyőzés) fontosságát és tulajdonképpen elsőbbségét a hatalom által alkalmazott terrorral szemben. Az Atreides-ház a meggyőzésben nyújt kiemelkedőt, és ezért e hercegi család regénybeli működése jó példának tűnik a hatalom manipulatív természetének bemutatásához. A tanulmányban felvillannak még a propaganda különböző lehetséges céljai és módszerei is (a szerző itt Ernst Cassirer találó gondolatait idézi a modern politikai mítoszok technikáiról). Rozsályi tanulmánya összességében érdekes politikaelméleti háttérrel rajzol Frank Herbert méltán népszerű története mögé.

A tanulmánykötet harmadik és egyben utolsó nagyobb szerkezeti egysége az „Esztétika az ideológiában” címet viseli. Ebben kapott helyet Bíró Ákos „Ideológia-e az anarchizmus” című dolgozata. Bíró külön-külön vizsgálja meg a címben szereplő két fogalom, *anarchizmus* és *ideológia* jelentésmezőit, majd ezeket összeveti, méghozzá azt kutatva, hogy van-e átfedés közöttük, és ha igen, akkor mit is találunk e közös jelentéshalmaz

1 A 2023-as Partizán-interjú itt érhető el: <https://youtu.be/UhwHzGEYvMs?si=ecyIlyxsnPp-8-A0>

területén. Ilyenformán nem kapunk egyértelmű és lezárt választ a tanulmány fő kérdésére, de sok sajátos jellemzőre fény derül. Az anarchizmusról megtudhatjuk, hogy rendkívül sokszínű jelenség, gyakorlati síkra kiterjesztve különösképpen. A sokféle megjelenés közös lényege: az uralom elvetése. „Ha az uralommentességet vesszük az anarchia alapjának, akkor anarchistának lenni azt jelenti, hogy az anarchista társadalomban az emberek mindent megtesznek azért, hogy a szabadság a lehető legnagyobb és a kényszer a lehető legkisebb mértékben jelenhessen meg mind személyes, mint pedig interperszonális szinten. Az anarchizmus pedig ennek az állapotnak a társadalomfilozófiai elveit fogalmazza meg.” (252) Hasonlóképpen összetett és sokszínű kifejezésről van szó az ideológia esetében is. Bíró több szerző gondolatainak idézésével mutatja meg, hogy milyen sok jelentést tulajdonítottak már a múltban e fogalomnak. Végül arra jut, hogy az anarchizmus lehet ideológia, ha mindkét fogalmat konstruktív jelentéssel látjuk el, vagyis akkor, ha csoportként, mozgalmi szinten képviselik és politikai aktivizmus alapjává teszik. A tanulmány egészéből azonban úgy tűnik (bár kimondatlanul), hogy Bíró számára termékenyebbnek és következetesebbnek látszik az anarchizmusnak az a formája, amely megmarad a kritikai eszme fokán, egyfajta negatív ideológiaként.

A kötet utolsó három írása eltér az eddigiektől. A korábbi tanulmányok témái filozófiai igénytellet kovácsolták, a szerzők pedig – esztéták és filozófusok – filozófiai hangon szóltak meg. Itt azonban két helytörténeti és egy kortárs színháztörténeti dolgozat következik. Előbbiek Hajdúszoboszló múltjába engednek betekintést a város településszerkezeti fejlődésének (Korpos Szabolcs), valamint a színház helyi hagyományainak (Tányér József) rövid áttekintésével. Utóbbi pedig (Nyíró Nikolett tollából) a független színházak jelenkori finanszírozási nehézségeiről tudósít az Átrium Színház és Pintér Béla társulatának eseteit ismertetve.

Összegzésül azt mondhatjuk, hogy a most bemutatott tanulmánykötet nemcsak izgalmas és inspiratív lenyomata egy remek, intézetek közötti, városhatárokon átívelő kezdeményezésnek, hanem önjogán is méltó a figyelmünkre.